

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Op zoek naar levende natuur

Kooij, Pim

Citation

Kooij, P. (2006). Op zoek naar levende natuur. *Leidschrift : Cultuur En Natuur*, 21(April), 113-128. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73233>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73233>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Op zoek naar levende natuur

Pim Kooij

Tegen het einde van de negentiende eeuw ontstond in Nederland een nieuwe visie op de natuur. Naast een utilitaristische en een arcadisch-paradijselijke kwam toen een natuur-empathische visie op, die natuur in contrast plaatste met cultuur, iets dat binnen de andere twee visies niet gebeurde. In deze bijdrage zal verkend worden hoe in Nederland inhoud werd gegeven aan deze nieuwe visie en waarin nu precies het verschil met de andere opvattingen lag. Bovendien zal bekeken worden op welke wijze vanuit deze visies claims op de ruimte werden geformuleerd, die in de loop van de twintigste eeuw danig met elkaar in conflict raakten.

Natuurvisies: van utilitaristisch naar arcadisch-paradijselijk

Heel lang hebben stedelingen niets opgehad met natuur. Op het Europese continent hadden steden zich er sinds de middeleeuwen zelfs helemaal van afgekeerd, met wallen of muren. Deze bouwwerken markeerden de grens van de ultieme beschaving, want die was in de steden te vinden. Daar lag het toppunt van de cultuur, waartegen de natuur maar onbeschaafd afstak. Voor zover het gebied buiten de steden nog op een positieve waardering kon rekenen, betrof dat het gedeelte dat in cultuur was gebracht, dus ontgonnen was ten behoeve van de landbouw. Hoe minder het landschap door mensenhanden was beroerd, des te lager werd het geschat. Het ergst was natuurlijk het onland, het onbegaanbare, vaak extreem drassige land waarmee niemand wat kon beginnen, waar spoken en witte wieven rondwaarden en waar het ontsnapte vee ziek uit terugkeerde, als het tenminste niet door de moerassen was verzwolgen.

Natuurlijk waren er ook uitzonderingen, want op het platteland bevonden zich burchten met soms verfijnde bibliotheken en kloostercomplexen waar hoogstaand onderwijs werd gegeven. Die werden als extra beschaafd gezien, omdat ze verschoond bleven van het kwade dat helaas ook in een stad tot ontwikkeling kwam. Verder waren ze natuurlijk wel duidelijk afgebakend van hun omgeving, waarbij overigens moet worden aangetekend dat de beschaving wel op die omgeving afstraalde. Het platteland dat direct rond kastelen en kloosters gesitueerd was, is altijd als fraai en uitermate gecultiveerd weergegeven. Op de afbeeldingen in de

Leidschrift, jaargang 21 nummer 1, april 2006

getijdenboeken van de gebroeders Van Limburg bijvoorbeeld, wordt rond het kasteel op hoogstaande wijze landbouw bedreven door goedgeklede boeren, die zonder dat ze vuil worden, een oogst binnenhalen om rauw in te bijten.

De visie waarin de natuur pas werd gewaardeerd als zij in cultuur was gebracht, wordt meestal utilitaristisch genoemd. De natuur was voorbestemd om door mensen gebruikt te worden en deze exploitatie vond het meest efficiënt plaats in het kader van de landbouw, bosbouw en mijnbouw. Gebieden die niet in gebruik waren, werden waardeloos gevonden. Vanaf 1600 echter kwam naast de utilitaristische visie een nieuwe kijk op de natuur op. Deze visie wordt wel arcadisch of paradijselijk genoemd. Daarin wordt de natuur gebruikt als het decor voor een ontspannen buiten vertoeven in een gezonde atmosfeer. In de schilderkunst is dit verbeeld in de vorm van al dan niet schaarsgeklede picknick partijen waarbij af en toe zelfs faunen of satyrs verschijnen in een directe verwijzing naar de Griekse arcadia. Of er wordt geflaneerd in een met inheemse en exotische flora en fauna gestoffeerd landschap, dat paradijselijke connotaties oproept, zoals in schilderijen van Hans Vredemann de Vries.

Die nieuwe visie werd in de eerste plaats uitgedragen door stedelijke elites. Zij begonnen wat genoeg het kader van de landbouw, bosbouw en mijnbouw. Gebieden die niet te krijgen van de grote steden waar zij in woonden, waar de waterlopen tegelijk als drinkwatervoorziening en als riool dienden, waar zich geregeld verkeerscongesties voordeden, waar het stonk door een tekortschietende vuilverwijdering, waar je 's nachts niet meer veilig over straat kon en waar om de haverklap epidemieën uitbraken. Londen was de eerste stad waar deze negatieve gevoelens werden verwoord. Samen met Parijs was het de grootste stad van West-Europa met in 1650 ongeveer 400.000 inwoners. Bovendien had Londen een specifiek probleem, dat van de smog. Al in het begin van de zeventiende eeuw was Zuid-Engeland vrijwel volledig ontbost geraakt, omdat hout werd gebruikt voor zowel de bouw, de scheepsbouw, de ijzerbereiding – waarbij het erts met houtskool werd gereinigd, en verwarming. Het alternatief werd steenkool, die relatief goedkoop aangevoerd kon worden uit de buurt van Newcastle, door schepen die langs de kust voeren. Maar al in 1661 werd geconstateerd dat steenkool de smogoverlast veroorzaakte.¹

¹ Clive Ponting, *A green history of the world* (London 1991) 358.

De Londense topelite kon zich permitteren zich aan deze ongezonde atmosfeer te onttrekken en bouwde vanaf ongeveer 1600 grote buitenhuizen op het platteland in de buurt van Londen. Maar ook daar werd de omgeving geciviliseerd. Aanvankelijk kregen deze buitenhuizen formele tuinen, die een extreem tegenwicht vormden tegen de groene omgeving. In de loop van de zeventiende en in de achttiende eeuw raakte de Engelse landschapsstijl in zwang, waarbij een landschap werd gecreëerd dat in de ogen van de stedelingen natuurlijk was. Het landschap bleef echter uitermate geciviliseerd en het mocht beslist niet te wild worden. Drie bomen bij elkaar werd al als een heel bos ervaren en een vijver van een meter of tien doorsnee werd als een hele waterplas gezien waar nodig een bruggetje over gelegd moest worden. Ook mochten de zichtlijnen niet te lang worden, want dan zou een gevoel van onmetelijkheid en verlorenheid kunnen ontstaan.²

In feite was deze arcadisch-paradijselijke visie in eerste instantie een variant van de utilitaristische. Ook in deze perceptie ging het om de transformatie van het landschap in overeenstemming met menselijke behoeften en om het in cultuur brengen van de natuur. Men kon inmiddels wat meer aan en in sommige landschapsschilderijen uit de 16^e eeuw is zelfs helemaal geen gebouwde omgeving te zien. Verder ziet de natuur er echter nog redelijk aangeharkt uit. Opmerkelijk is, dat ondanks de verwantschap van beide visies, ze elkaar ook weer ontkenden. *The countryside* – een term die in zwang kwam sinds ongeveer 1670 – riep associaties op van schoonheid en patriottisme. Terwijl de agrarische revolutie voor steeds grotere en efficiëntere productie zorgde, verwees the countryside juist niet naar productie maar naar consumptie, plezier, recreatie en retraite.³

Ook in Nederland begon deze trek naar buiten. Maar dan wat later, in de tweede helft van de zeventiende eeuw en het eerst rond Amsterdam, dat overigens geenszins de omvang of de problemen van Londen had. Hier heeft waarschijnlijk ook wel de imitatie van het Engelse model gespeeld, zeker tijdens de personele unie onder stadhouder-koning Willem III. De duinen van Kennemerland en de oevers van de Vecht werden geliefde vestigingsplaatsen voor Amsterdamse regenten. De buitenhuizen en hun

² Keith Thomas, *Man and the natural world: changing attitudes in England 1500-1800* (Londen 1983) hoofdstuk 6.

³ Donna Landry, *The invention of the countryside. Hunting, walking and ecology in English literature, 1671-1831* (Basingstoke en New York 2001) 2. Voor die tijd werd de term 'country' gebruikt, die veelal dezelfde connotaties had, behalve het patriottisme, maar ook de landbouw impliceerde.

tuinen, die aanvankelijk nog vaak formeel waren, oogden uitermate geciviliseerd.⁴ Deze buitenstedelijke arcadia was aanvankelijk alleen weggelegd voor de financiële elite. Alleen al logistiek was het een enorme operatie, omdat veel bewoners van buitenhuizen in de stad bleven werken en dus een koets nodig hadden om op en neer te reizen. Ook hielden veel families hun huis in de stad aan om de ontberingen van de winter beter te lijf te kunnen gaan.

In de achttiende eeuw bleef het buiten wonen weggelegd voor de elites, maar in de negentiende eeuw vond een democratisering ervan plaats, omdat ook lagere sociale groepen het zich nu konden permitteren. Dit kwam door de komst van trein en tram, die zich door het hele land vertakten. In het Gooi, dat sinds het midden van de negentiende eeuw een goede treinverbinding had met Amsterdam, werd een aantal dorpen omgevormd tot forensenplaatsen, waarbij de buitenhuizen geflankeerd werden door middenstandsvilla's.⁵ Ook de Utrechtse heuvelrug, die voordien als tamelijk excentrisch gelegen werd beschouwd, werd nu een gewilde vestigingsplaats, evenals de streek rond Arnhem en Nijmegen.

Fig. 1: Een arcadisch landgoed: Huize Dickinge in De Wijk.

⁴ R. van Luttervelt, *De buitenplaatsen aan de Vecht* (Utrecht 1943).

⁵ G.A. Hoekveld, *Baarn. Schets van de ontwikkeling van een villadorp* (Utrecht 1964) geeft voorbeelden van zo'n proces.

Empathie voor de levende natuur

Door de suburbanisatie nam de druk op het platteland toe, zeker toen de vestingwet van 1874 ook aan de steden die buiten het gebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie lagen, toestond om hun fortificaties te verwijderen. Hierdoor werd stadsuitbreiding door middel van woningbouw mogelijk. Bovendien vormde de bevolkingsgroei – tussen 1815 en 1870 nam de Nederlandse bevolking toe van 2,17 miljoen tot 3,58 miljoen – een stimulans voor vergroting van de agrarische productie. Het gevolg was dat de ontginning van woeste gronden, die rond 1900 ongeveer 20% van het oppervlak van Nederland uitmaakten, in snel tempo voortging. Dit begon een aantal mensen te verontrusten en en passant groeide daarmee de waardering voor natuurgebieden. Frederik van Eeden senior was de eerste die een lezerspubliek opmerkzaam wilde maken voor die natuur. In het *Album der Natuur*, een sinds 1852 in Nijmegen verschijnend tijdschrift, deed hij verslag van zijn wandelingen – met name door Kennemerland – waarbij hij wees op de schoonheid en de verscheidenheid van de natuur, maar ook op de kwetsbaarheid ervan.⁶ Zo verzette hij zich hevig tegen de kap van het laatste oerbos in Nederland, het Beekbergerwoud, in 1868.

Van Eeden was ook de inspirator van Eli Heimans en Jac. P. Thijssse, twee Amsterdamse onderwijzers die eveneens opriepen tot genieten, leren kennen en beschermen van de natuur.⁷ Thijssse was één van de oprichters, in 1905, van de Vereeniging tot behoud van Natuurmonumenten. Directe aanleiding daartoe was het voornemen van de gemeente Amsterdam om het Naardermeer te dempen met stedelijk afval. Heimans en Thijssse waren daarvoor al de oprichters geweest van het tijdschrift *De Levende Natuur*, dat sinds 1896 maandelijks verscheen.

De visie die in *De Levende Natuur* werd uitgedragen heb ik natuur-empathisch genoemd.⁸ Empathie houdt in een verschijnsel te willen leren kennen door je daarin te verplaatsen. En dat was heel letterlijk wat de volgelingen van Heimans en Thijssse deden. Men trok er op uit om vogels te zien in hun natuurlijke omgeving of ter plaatse planten te determineren, die

⁶ F.W. van Eeden, *Onkruid. Botanische wandelingen* (Haarlem 1886).

⁷ Fop I. Brouwer, *Leven en werken van E. Heimans en de opbloei der natuurstudie in Nederland in het begin van de twintigste eeuw* (Groningen 1958); en Klaas van Berkel, 'Heimans en Thijssse en het boek der natuur' in: Klaas van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis* (Amsterdam 1998) 265-297; en Sietzo Dijkhuizen, *Jac. P. Thijssse, een biografie* (Amsterdam 2005).

⁸ P. Kooij, *Mythen van de groene ruimte* (Wageningen 1999) 8.

men daarbij rustig liet staan, zeker als het zeldzame waren. De natuur leren kennen was wat men primair wilde en daarnaast wilde men deze beschermen als dat de moeite waard was.

Wat moest er echter beschermd worden? Wat was er de moeite waard? Dat waren niet de eindeloze heidevelden. Daar mochten er nog flink wat van ontgonnen worden, want dat soort landschap genoot in het begin van de 20^e eeuw maar weinig waardering. Maar wat dan wel? Twee ingangen kunnen daarover wellicht informatie verschaffen: de wijze waarop natuurgebieden in de *Levende Natuur* ten tonele verschijnen en het acquisitiebeleid van Natuurmonumenten.

Het tijdschrift *De Levende Natuur*

In het eerste nummer van *De Levende Natuur, Tijdschrift voor Natuursport* van maart 1896 ontvouwden Heimans en Thijssen, samen met mederedacteur J. Jaspers jr. hun adagium:

Wij richten ons tot allen, die vermoeden, dat kennismaking met de dieren- en plantenwereld genoeg belooft, en wij willen trachten, hun ontmoediging te besparen en hen zooveel mogelijk voort te helpen. Wij zullen beproeven iets te zijn voor de huismoeders die haar vogeltje en hare kamerplanten willen verzorgen, en voor de knapen, die voor hun zakgeld wat natuurgenot willen koopen; voor den houder van een tuintje en voor den wandelaar door bosch en veld; voor den vriend der natuur, die hoofdzakelijk voor zijn eigen plezier er flesschen en bakken op nahoudt, en voor den vader of onderwijzer, die wil weten hoe hij zijn jongens genoeg kan doen... Kortom de huiskamer en de school, zoo goed als beemd, bosch, zeestrand en heide, het is alles ons arbeidsveld.⁹

Dit is nogal een brede opzet. Zelfs wie niet wist hoe een aspidistra te verzorgen, kon in *De Levende Natuur* terecht. In de eerste jaargang zijn veel artikelen over afzonderlijke vogels en planten opgenomen, zoals de tjiptjaf, de fitis en de Jan van Gent, het sneeuwkllokje en het speenkruid. Daarbij wordt dan steevast opgemerkt dat je 'naar buiten' moet om ze te vinden en waar ze precies te vinden zijn. Maar er zijn ook bijdragen over het inrichten

⁹ *De Levende Natuur* 1 (1896) 2.

van een terrarium, het vangen van kevers en het opzetten van vlinders. En in zes afleveringen doet Thijssse verslag van 'Een expeditie naar het vogelparadijs' die hij in 1894 met een conservator van Artis heeft ondernomen naar Texel met het doel om de expositie van de Nederlandse fauna aan te vullen met 'versche vogels', nesten en eieren. Al meteen op de eerste dag schiet Thijssse een kluut en de avonden worden gezellig besteed aan het villen van vogels en het uitblazen van eieren. Thijssse doet ook vrolijk mee met het porren in konijnenholen om nesten van bergeenden te vinden.¹⁰

Het eerste artikel waarin geprobeerd wordt de lezers met een ander oog naar natuur en landschap te laten kijken is van Eli Heimans: 'In een Veluwsch Bosch.' Hij gaat in tegen de stereotiepe opmerking van twee treinreizigers die als ze Harderwijk voorbij zijn zeggen: 'Ja maak je oogen nu maar dicht voor een uurtje...Het landschap is van hier tot Hattem het aankijken niet meer waard. Zand, kale heide en doffe, dooie dennen.'¹¹ En hij spoort de lezers aan in Hulshorst uit te stappen en kennis te maken met de schoonheid van het Leuvenumse bos. Ook nodigen zij hun lezers uit zelf van dit soort observaties in te sturen en waarnemingen van zeldzame planten en vogels te rapporteren.

Ook in de volgende jaargangen is de mix van onderwerpen gebleven, maar er is wel meer aandacht voor waardevol geachte natuurgebieden. In de vierde jaargang, uit 1900, staan artikelen over Zuid-Limburg, dat als een soort buitenland wordt gezien met een on-Nederlandse plantenrijkdom; over het Naardermeer, waar C. Stolk per boot de kolonies lepelaars en purperreigers bezoekt, een lyrisch stuk dat de toon zet voor de latere acties; over het Zalker bos dat soortenrijkdom biedt in de buurt van Kampen dat zelf 'nog al niet overvloedig bedeed [is] met natuurschoon'; over 'Vier dagen in een Eldorado, waarmee de omstreken van Groesbeek worden aangeduid; over de Veluwe, die door een zekere M.A. Koekkoek in ferme pas wordt doorstoken terwijl leden van zijn gezelschap voortdurend in kuilen tuimelen; over Twente waar Heimans verzucht: 'Gelukkig zijn er nog groote grondeigenaars, die teveel natuurliefebbers zijn, om zonder noodzaak mooie boomen te verkoopen, anders was de heele streek al boomloos en één mager roggeveld'.¹²

¹⁰ *De Levende Natuur* 1 (1896) 13, 41-45, 57-62, 86-90, 129-134.

¹¹ *Ibidem*, 97-103, 119-123.

¹² *De Levende Natuur* 4 (1900) 212.

In de zevende aflevering van 1903 gaat Thijsse met de Ornithologische Vereeniging weer naar Texel en dan blijkt toch wel dat de natuur-empathie een meer karakteristieke vorm heeft gekregen. In plaats van dat vogels worden geschoten, worden ze nu gefotografeerd. De meest hartstochtelijke fotograaf is P.L. Steenhuizen, de schutter van de vorige expeditie, die inmiddels naam heeft gemaakt met stereofoto's, waarvan een aantal in *De Levende Natuur* zijn afgedrukt.¹⁵

De gebieden die hier zijn beschreven, kwamen herhaaldelijk terug in de discussie over waardevolle natuurgebieden. Maar toch is hier geen sprake van een systematische keuze. Een aantal bijdragen was namelijk ingezonden door lezers, die aandacht vroegen voor gebieden bij hen in de buurt. En in latere jaargangen blijkt dat het beleid van Natuurmonumenten, waar Thijsse ook bij betrokken was, richtinggevend is. Dat komt nu aan de orde.

Fig. 2: Naar buiten anno 1900:
Wolfheze.

De eerste natuurmonumenten

Van de eerste bezittingen van de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland heeft de allereerste, het Naardermeer, in

¹⁵ *De Levende Natuur* 7 (1903) 146-148, 193-196.

de literatuur verreweg de meeste aandacht gekregen. Bij het honderdjarige bestaan van Natuurmonumenten, in 2005, is er zelfs een apart boek over verschenen, *Het begon met het Naardermeer*.¹⁴ De volgende aankopen hebben nooit die cultstatus weten te bereiken. Het waren vogelbroedgebieden op Texel 1909-1917, het eiland dat Thijsse tijdens zijn driejarig verblijf als onderwijzer zeer was gaan waarderen; het al genoemde Leuvenumse bos (1910); het landgoed Hagenau bij Dieren (1910), dat met latere aankopen het nationaal park Veluwezoom zou vormen; de vennen bij Oisterwijk, die in etappes werden aangekocht (1912-1915); het kleine Carumterrein bij Weert, waar de zeldzame kranskarwij voorkwam (1916); het vogeleiland Griend voor de kust van Harlingen (1917), waar de bijna uitgestorven grote stern nestelde; het Korenburgerveen bij Winterswijk (1917) een zeldzaam hoogveengebied; de Rengerssmiede bij Wartena (1918), met kokmeeuwenkolonie; het piepkleine de Vier Linden bij Goes (1918) met vier eeuwenoude bomen; het landgoed Rhederoord (1919), dat aan Hagenau grensde; het Brandeven bij Havelte, een heideplas; het landgoed de Braak bij Paterswolde (1920), dat vooral van belang werd geacht voor de inwoners van 'de landstreek zelve' en de nabijgelegen Harensche wildernis (1920), een vogelreservaat; het landhuis Dennenoord in Naarden, geen aankoop maar een schenking (1921); het eerste deel van het Balingen en Mantinger zand ten oosten van Hoogeveen (1921), een authentiek Drents landschap; de Loonse en Drunense duinen, een enorme zandverstuiving (1922); het landgoed Kampina, vlak bij de Oisterwijkse vennen (1924-1942), een afwisselend heidegebied dat uiteindelijk 1123 ha zou gaan omvatten; delen van Voornes Duin, een specifiek kalkrijk duingebied (1927).¹⁵

Ook uit deze reeks is maar ten dele een hiërarchie van voorkeuren af te leiden. Bij vrijwel iedere aankoop ging het om een terrein dat door de eigenaar te koop werd aangeboden. Ook toen al waren daar soms projectontwikkelaars in het spel die de bouw van villa's in de zin hadden, zodat snel gehandeld moest worden. Het landgoed Kampina was een geval apart. Dit was eigendom van de vader van de penningmeester en latere voorzitter van Natuurmonumenten, P.G. van Tienhoven, die het wel tegen taxatiewaarde wilde overdoen. De eerste aankopen hebben op deze wijze

¹⁴ Albert Beintema, *Het begon met het Naardermeer. 100 jaar natuurmonument* (s-Graveland 2005). Zie ook Frits Maas, *Wind mee, stroom tegen. Honderd jaar Natuurmonumenten*.

¹⁵ H.P. Gorter e.a., *Vijftig jaar natuurbescherming in Nederland. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het Gouden Jubileum van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland* (Amsterdam 1956) 19-33.

iets toevallig gekregen, waarvan overigens in latere gedenkschriften een zekere vanzelfsprekendheid wordt gesuggereerd, waarbij dan vooral wordt gewezen op de zeldzaamheid van flora en fauna en op de authenticiteit van het landschap. Daarbij laat de aankoop van landgoederen wel zien dat de arcadisch-paradijselijke visie en de natuur-empathische toen nog heel dicht bij elkaar lagen.

Een systematische discussie over wat nu een echt natuurmonument was, is pas later opgezet. Daartoe organiseerde de in 1901 opgerichte Koninklijke Natuurhistorische Vereniging, die aanvankelijk een katern had in *De Levende Natuur*, samen met Natuurmonumenten, de A.N.W.B. en een viertal provinciale landschapsorganisaties in 1945 de conferentie 'Keuze en beheer van natuurmonumenten.' Erg invloedrijk lijkt die bijeenkomst niet geweest te zijn, ondanks de deelname van veel coryfeeën van de natuurbescherming. De bijdragen werden pas in 1953 uitgegeven en ogen nogal intern academisch, terwijl de massarecreatie zich toen al begon af te tekenen.¹⁶

De discussie ging voor een groot deel over de vraag wat er nu precies onder een natuurmonument en een natuurreservaat verstaan moest worden. De term natuurmonument (*Naturdenkmal*) was door Van Eeden sr. uit Duitsland geïmporteerd met de betekenis van een gebied dat door de natuur zelf was gevormd en niet door mensenhanden was beroerd. De eerste inleider, de hoogleraar biologie Th. Weevers, nam deze definitie over en duidde daarnaast een natuurreservaat aan als een gebied dat wel menselijk ingrijpen heeft ondergaan, maar dat gefixeerd wordt in een bepaalde fase daarvan.¹⁷

Uiteraard werd toen in volgende bijdragen geconstateerd dat echte natuurmonumenten in Nederland niet meer te vinden waren, omdat de mensen eigenlijk overal aan hadden gezeten. Dit dilemma werd nog vergroot toen onderscheid werd gemaakt tussen geologische en biologische natuurmonumenten waarbij bij de laatstgenoemde ook nog eens een zoölogische en een botanische variant onderscheiden kan worden. Uiteindelijk vond de botanicus G. Sissingh nog wel enige bijval: 'onder een natuurmonument verstaan wij een gedenkteken van wat de natuur, hetzij alleen, hetzij in samenwerking met onze voorvaderen (de

¹⁶ *Verslag van de natuurbeschermingsconferentie Keuze en beheer van natuurmonumenten* (Amsterdam 1953).

¹⁷ *Ibidem*, 7-9.

laatste daarbij gebruik makend van primitieve, verouderde methoden) heeft gewrocht.¹⁸ Met een dergelijk krakkemikkige definitie viel niet veel te beginnen, maar zoals hierna te lezen valt, wierp deze definitie uit 1945 wel een schaduw vooruit naar een discussie die in de jaren vijftig gevoerd zou worden.

Een rode lijst van natuurgebieden

Al in 1939 was voor het eerst een balans opgemaakt van waardevolle natuurgebieden. Toen verscheen het rapport *Het voornaamste natuurschoon in Nederland*. Het initiatief hiertoe is uitgegaan van de 'Contact commissie inzake natuurbescherming', die in 1932 was opgericht. Hierin zaten allerlei organisaties die bij natuur en recreatie betrokken waren: uiteraard Natuurmonumenten, maar ook de ANWB en de Nederlandse Jeugdherberg Centrale.¹⁹ De criteria die bij de selectie werden gehanteerd, weerspiegelen deze brede samenstelling. Er werd gezocht naar 'natuur-objecten, welke behoud van eminent belang moet worden geacht.'²⁰ Daarbij werd gelet op 'natuurwetenschappelijke, toeristische, archeologische, historische waarde, toegespitst op de geologische gesteldheid en de belangen van Flora en Fauna'.

Naast de streken, die in hun geheel bewaard moesten worden – de duinen, Zuid-Limburg, de Veluwe, de Achterhoek, Oost-Twente en Gaasterland – werden 747 gebieden geselecteerd, de al beschermde gebieden niet inbegrepen. De lijst is tamelijk heterogeen en globaal, zoals de volgende voorbeelden aangeven: klein landgoed (Verhildersum), polderwater (Wijde Ee), van betekenis voor watersport (Kagerplassen), mooiste eslandschap in Drenthe (Havelte), boerderij met blauwe reigerkolonie (Ruigezand in Groningen).

'De opvatting over natuur die het rapport weerspiegelt, lijkt op het eerste gezicht niet erg duidelijk. Ze is een mengeling van de verschillende waarderingen van natuur door betrokkenen, een grote terreinkennis, oecologische kennis en strategische overwegingen.'²¹ Volgens Van der

¹⁸ *Verslag van de natuurbeschermingsconferentie*, 35.

¹⁹ Henny van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam/Meppel 1995) 103.

²⁰ G.A. Brouwer, H. Cleyndert, W.G. van der Kloot, *Het voornaamste natuurschoon in Nederland* (s.l. 1939). Behalve de auteurs waren Weevers en Thijsse lid van de commissie.

²¹ Van der Windt, *En dan: wat is natuur*, 113.

Windt heeft één lid van de commissie, de al geïntroduceerde bioloog Weevers, een zwaar stempel op het rapport gedrukt, waarvoor vooral wetenschappelijke criteria als zeldzaamheid en representativiteit aandacht hebben gekregen en niet de belevingswaarde voor geïnteresseerde leken, die vooral door Thijssen werd uitgedragen. Ook was er meer aandacht voor flora dan voor fauna.

Inmiddels liepen er, met een climax in het begin van de jaren vijftig, twee discussies binnen de natuurbeschermingsgremia die deels interfereerden. De eerste betrof het belang van cultuurlandschappen en de tweede de wijze waarop natuurmonumenten beheerd moesten worden. Aan de ene kant van het spectrum stonden de puristen die weinig belangstelling hadden voor cultuurlandschappen, omdat zij geen waardering konden opbrengen voor de effecten van menselijk ingrijpen. Zij vonden ook dat het beheer van natuurmonumenten gericht moest zijn op het voorkomen van menselijke bemoeienis, omdat de natuur zelf haar gang moest gaan. Daarnaast waren er voorstanders van wat toen al natuurtechniek genoemd werd, die vonden dat de mens de natuur best een handje mocht helpen en die vaak ook bewondering hadden voor oude cultuurlandschappen die inmiddels weer aardig natuurlijk waren gaan lijken. De bioloog Victor Westhoff wist tussen deze groepen een brug te slaan met zijn opvatting dat bepaalde bestaande natuurmonumenten, zoals landgoederen, alleen zouden kunnen blijven bestaan dankzij menselijk ingrijpen. Hij introduceerde daarbij een schaal van natuur via half-natuur naar cultuur.²²

Deze discussie is hier van belang omdat zij de betrokkenen er op attendeerde, dat vrijwel heel Nederland door mensenhanden was beroerd, maar dat wel de intensiteit waarmee dat gebeurd was verschilde. Daarbij werd een scherper oog ontwikkeld voor gradaties van natuurlijkheid, die doorwerkte op nieuwe lijsten met te beschermen gebieden. De discussie heeft het acquisitiebeleid gestuurd van Natuurmonumenten en van de provinciale natuurbeschermingsorganisaties – die inmiddels in alle provincies waren opgericht –, waarbij zeer natuurlijk aandoende gebieden, die zeldzame leefgemeenschappen huisvestten, de hoogste prioriteit kregen. Dat neemt echter niet weg dat de landgoederen in menig provincie – te denken valt vooral aan Gelderland, Utrecht en Overijssel – de kern van het te beschermen areaal bleven vormen.

²² Van der Windt, *En dan: wat is natuur*, 83-93.

Fig. 3: Empathische natuur: het Corverbos bij Hilversum.

De drie vormen van natuurbeleving gerelateerd

Landgoederen laten heel goed zien dat de drie vormen van natuurbeleving die hierboven aan de orde zijn gekomen, niet persé hoeven te conflicteren. Hoewel de meeste landgoederen arcadisch zijn opgezet, zijn er vaak ook utilitaire elementen in de vorm van landbouw en/of bosbouw te vinden. En een specifieke biodiversiteit, en de koestering daarvan, spoort met een natuur-empathische insteek. Zo'n landgoed biedt dus aan iedereen wat. Veel natuurbeschermingsorganisaties, bijvoorbeeld Gelders Landschap-Geldersche Kasteelen, geven aan die verschillende visies toe door op het ene landgoed een arcadisch-paradijselijk perspectief te hanteren, soms met utilitaristische trekjes en op een ander meer een natuur-empathisch.²³ Zo zijn op sommige landgoederen tuinen in Engelse landschapsstijl teruggebracht tot een formele aanleg, terwijl op andere landgoederen de landbouw wordt bedreven op moderne bedrijven, of juist wordt afgestoten.

²³ P.J. van Cruyningen, *Landgoederen en landschap in De Graafschap* (Utrecht 2005).

In het laatste geval worden de vrijgekomen gronden min of meer aan hun lot overgelaten, zogezegd ‘aan de natuur teruggegeven’.

Al die veranderingen gaan natuurlijk niet vanzelf, maar vereisen omvangrijke technische ingrepen. Juist ook in het geval van de creatie van een natuur-empathisch milieu. Daardoor is cultuurtechniek dan ook sinds de jaren 1960 tevens natuurtechniek geworden en heeft de natuur-empathische visie een nieuwe variant gekregen. Naast een conserverende visie, gericht op het behoud van natuurwaarden, bestaat sindsdien ook een construerende visie, gericht op het scheppen van nieuwe natuurgebieden, waarvan sommige, zoals de Blauwe Kamer bij Rhenen en de Gelderse Poort ten oosten van Nijmegen, inmiddels nationale faam hebben verworven. Het meest bekende nieuwe natuurgebied, dat voor een aantal andere model heeft gestaan, wordt gevormd door de Oostvaardersplassen, een bij de drooglegging van Oostelijk Flevoland moeilijk te cultiveren vochtig gebied pal achter de dijk, dat zich ontwikkelde tot een natuurgebied met een grote biodiversiteit.²⁴

Op landgoederen mag er dan een harmonie gecreëerd zijn tussen de drie natuurvisies, daarbuiten zijn ze steeds meer met elkaar in conflict geraakt. Veel boeren menen dat een rendabele landbouw in de context van het nieuwe Europese landbouwbeleid – waarbij veel meer aan de markt wordt overgelaten – alleen maar mogelijk is op bedrijven van grote omvang, minstens 100 ha maar liefst nog veel meer. Veel (rand)stedelingen willen de drukke stad uit en een eigen paradijsje creëren in het landelijk gebied, waarbij zij die landelijkheid echter niet geaccentueerd willen zien door industriële landbouw, maar door kleinschalige biologische bedrijven. En als ze in de stad blijven wonen, willen zij een toegankelijk platteland met veel recreatiemogelijkheden en voorzieningen. De natuurbeschermers willen daarentegen steeds meer ‘echte natuur’, die in hun empathische perceptie ruig en robuust mag zijn, maar dan wel gemakkelijk per auto bereikbaar.²⁵

Deze strijd om de ruimte, waar dan claims vanuit de expanderende steden nog aan kunnen worden toegevoegd, dateert al van het interbellum, maar heeft pas in de afgelopen decennia grimmige trekken aangenomen. Aanvankelijk speelde de agrarische sector de eerste viool. Tussen 1924 en

²⁴ F. Vera, *De Oostvaardersplassen: van spontane natuuruitbarsting tot gerichte natuurontwikkeling* (Amsterdam 1988).

²⁵ Kris van Koppen, *Echte natuur. Een sociaaltheoretisch onderzoek naar natuurwaardering en natuurbescherming in de moderne samenleving* (Wageningen 2002).

1985 is binnen het kader van ruilverkavelingswetten het grootste gedeelte van Nederland op de schop geweest.²⁶ De natuur was daarbij een restpost. Met de landinrichtingswet van 1985 kwam er een meer integrale aanpak met meer aandacht voor natuur en recreatie. Maar pas zeer recent lijkt het tij soms volledig gekeerd te zijn. Nu zijn er arcadisch/empathische coalities waarneembaar, waarbij de boeren zijn buitengesloten. Een voorbeeld hiervan vormt de Blauwe Stad. In het oosten van de provincie Groningen is men op het ogenblik bezig landbouwgrond, die niet meer renderde, te transformeren in een meer van 800 ha en een natuurgebied van 350 ha, dat omzoomd wordt door 1200 representatieve huizen die de aanleg financieel mogelijk moeten maken: arcadisch wonen omgeven door nieuwe natuur.

Op deze wijze zijn de scheidslijnen tussen cultuur en natuur helemaal diffuus geworden. Op steeds meer fora, die van de landinrichters en de plattelandsvernieuwers bij uitstek, is de term 'groene ruimte' platteland en natuur gaan vervangen. Groene ruimte omvat een continuüm dat loopt van lichte versterking tot bijna onaangetaste natuur en de term poogt aan alle varianten positieve connotaties mee te geven om de contouren van cultuur en natuur, en van rood en groen, te doen vervagen. Het is dan ook geen wonder dat de term in 1966 voor het eerst is gebruikt in de cultuurtechniek, die toentertijd de ambitie toonde zich ook met natuurbouw bezig te gaan houden, en in de politiek, die evenmin belang had bij scherpe tegenstellingen.²⁷ Ook de nota *Belvedere* is uit op zo'n mix van natuur en cultuur.²⁸

Maar *Belvedere* gaat nog een stapje verder. Deze nota van vier ministeries over culturele planologie bepleit uit het verleden overgeleverde elementen in het landschap op te nemen in een nieuw ontwerp. Nu kunnen die elementen artefacten zijn, zoals een molen of een sluisje, die refereren aan de wijze waarop het gebied in het verleden in cultuur is genomen of is gebruikt. Maar het kunnen ook min of meer natuurlijke gebieden zijn, die binnen een nieuwe omgeving worden gebracht. De natuur/cultuurtechniek biedt daarmee ook de mogelijkheid voor wat wellicht ooit een derde variant van de natuur-empathische insteek zal worden, de substituerende. In recente overheidsnota's is namelijk sprake van compensatienatuur.

²⁶ Simon van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Groningen/Wageningen 2004).

²⁷ Pim Kooij, 'Van platteland naar groene ruimte', *Spil* 177-178 (2001) 14-20.

²⁸ Pim Kooij, 'Het Nederlandse platteland in de ban van de stad, in: M.A.W. Gerding, red. *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte* (Groningen/Wageningen 2003) 139-165.

Natuurgebieden die stadsuitbreiding of de economische ontwikkeling in het algemeen belemmeren, mogen worden verwijderd mits elders een vergelijkbaar gebied wordt gecreëerd. Hier waren de natuurbeschermers in 1945 al bang voor en daarom weerden zij de cultuurtechnici van hun bijeenkomsten, omdat volgens hen 'het niet meer nodig zou zijn bestaande natuurmonumenten ter plaatse waar zij voorkomen te behouden'.²⁹

Tot slot

Dit themanummer gaat vooral over de natuur als onafhankelijke variabele, maar deze bijdrage laat vooral zien dat daar, althans in Nederland, allang niet veel ruimte meer voor is. Een utilitaristische natuurvisie zorgde voor een cultivering van vrijwel het totale Nederlandse landschap, terwijl een arcadisch-paradijselijke visie resulteerde in getemde natuur, een gecultiveerde omgeving als metafoor voor de wildernis. Zelfs de natuur-empathische visie, die zich aanvankelijk primair op de ongerepte natuur richtte, moest toegeven dat biodiversiteit en zeldzame soorten alleen konden blijven bestaan dankzij menselijk ingrijpen en dat dit ingrijpen er ook toe kon leiden dat de soortenrijkdom werd vergroot.

Daarnaast heeft deze bijdrage getoond, dat de drie visies meer verweven zijn geraakt dan op het eerste gezicht mogelijk geacht zou worden, omdat ze sterk lijken te contrasteren. Er was domweg geen ruimte genoeg om aan de aspiraties van de aanhangers van de drie visies te voldoen. Je kunt niet tegelijkertijd heel Nederland omvormen in een rechtlijnig landbouwareaal, een verzameling arcadische villaparken of een robuust natuurgebied. Er moest dus gegeven en genomen worden. En hoewel de waardering van cultuurlandschappen bij natuurbeschermers pas laat op gang gekomen is, lijkt daarmee het 'poldermodel' de natuur nu toch te hebben ingehaald.

²⁹ *Verslag van de natuurbeschermingsconferentie*, 103.